

2013, Vol. 12,
No. 24

Indywidualizm w średniowieczu wobec faktów językowych

STRESZCZENIE

Artykuł porusza wieloaspektowe zagadnienie indywidualizmu, przez niektóre grupy społeczne odbieranego jako zjawisko pozytywne, przez inne zaś jako negatywne. Przedstawiono w nim tradycyjne sposoby definiowania tego pojęcia zawarte w opisach leksykograficznych. W artykule omówiono również sprzeczne tendencje w rozumieniu tego zjawiska. Przyjęcie perspektywy historycznej w badaniach nad indywidualizmem pozwala stwierdzić, że jego przejawy były obecne już w okresie średniowiecza. Artykuł ma na celu przedstawienie staropolskiego słownictwa służącego do wyrażania postaw indywidualnych (przykłady znaczeń leksemów oraz zmian semantycznych, jakim podlegały). Szczególną uwagę zwrócono na słownictwo ukazujące człowieka jako niezależną jednostkę obdarzoną wolną wolą.

→ **SŁOWA KLUCZOWE** – INDYWIDUALIZM, ŚREDNIOWIECZE,
JĘZYKOZNAWSTWO, SEMANTYKA

SUMMARY

Individualism in the Middle Ages¹ Towards the Linguistic Facts

The article raises the multifaceted issue of individualism which can be perceived as positive in some social groups, or negative in others. The paper presents the traditional ways of defining this concept contained in lexicographical descriptions. It also discusses the contradictory tendencies in understanding the phenomenon of individualism. Taking a historical perspective in the discussion about individualism leads to the conclusion that its symptoms existed in the fifteenth-century language. The article aims to present the medieval vocabulary used to describe individual attitudes (the examples of the meanings of lexemes and the

¹ The Middle Ages are understood here as the period until the end of the 15th century.

semantic changes they underwent). Particular attention is paid to the Old Polish words describing man as an independent individual endowed with free will.

→ **KEYWORDS** – LONELINESS, SENSE OF LONELINESS, OLD AGE, ACTIVITY, VOLUNTEERING

Indywidualizm – wielowymiarowość zjawiska

Autorzy haseł słownikowych formułują definicje indywidualizmu, jednak złożoność tego zagadnienia sprawia, że opisy leksykograficzne mają charakter szkicowy. Pozwalają na wskazanie głównych cech tego zjawiska, do których należą: poczucie niezależności i odrębności jednostki (SJPDor², USJP, SJP-Szym); postępowanie wbrew przyjętym wzorcom (SJPDor, USJP, SJPSzym); przeświadczenie o odrębności bytów jednostkowych (SJPDor, USJP, SWil, SJPSzym); niezależność polityczna i ekonomiczna jednostki (SJPDor, SW) oraz jej rozwój – umysłowy, moralny, polityczny (SW). Mianem indywidualizmu jest także określany wyraz, wyrażenie lub styl językowy typowy dla danej osoby (USJPD, SJPSzym). Zakres pojęciowy tego leksemu, funkcjonującego w filozofii, naukach społecznych, ekonomii, psychologii, językoznawstwie, jest bardzo szeroki. Dzięki studiom prowadzonym przez przedstawicieli tych dyscyplin naukowych możliwe jest dogłębne zbadanie tego fenomenu oraz prowadzenie badań o charakterze interdyscyplinarnym, co pozwoli przybliżyć mechanizmy leżące u podstaw zachowań indywidualnych.

W świetle różnych teorii dotyczących indywidualizmu jednostka z uwagi na swój rozwój intelektualny i moralny może być postrzegana zarówno jako siła napędowa procesów społecznych, jak również jako byt odpowiedzialny za rozkład więzi społecznych czy dążący do podporządkowania sobie innych. Pojęcie INDYWIDUALIZMU cechuje silny dualizm; jak odnotowano w *Słowniku psychologii* Arthura S. Rebera i Emily S. Reber – konotacje tego leksemu mogą być pozytywne, ale też negatywne. Indywidualizm traktowany jako wartość dodatnia skupia się na działaniach jednostki, która nie ulega naciskom społecznym lub

² Rozwinięcia skrótów słowników użytych w pracy znajdują się na końcu artykułu.

rówieśniczym, pozostając wierna swoim przekonaniom. Mówienie o nim w kontekście negatywnym akcentuje przede wszystkim nieumiejętność lub niechęć współpracy z innymi, a także brak wrażliwości na kwestie społeczne. Na rozdźwięk w jego pojmowaniu zwraca również uwagę Małgorzata Jacyno. W pracy poświęconej współczesnej kulturze indywidualizmu autorka wskazuje na dwie skrajne tendencje w rozumieniu tego zjawiska:

Jedna (...) zakłada, że współczesna kultura indywidualizmu wnosi chaos i przyczynia się do „rozpadu świata” za sprawą ideologii egoistycznego „cieszenia się życiem” i stosowanych przez jednostki strategii życiowych, za którymi kryje się narcyzm i instrumentalna postawa wobec innych, co prowadzi z kolei do erozji wspólnot i więzi³.

Wedle tej teorii indywidualizm może doprowadzić do rozkładu relacji międzyludzkich, gdyż człowiek przeświadczony o swojej odrębności i niezależności stawia własne dobro ponad dobrem ogółu, kontakty z pozostałymi członkami społeczeństwa stanowią zaś jedynie środek do osiągnięcia prywatnych celów. Zwolennicy drugiej frakcji postrzegają z kolei współczesny indywidualizm jako bardzo represyjny, zanadto porządkujący świat, a przez to ograniczający jednostkę⁴. W tej sytuacji to ona staje się obiektem manipulacji, a to za sprawą funkcjonującego w sferze społecznej wzorca indywidualizmu. Na tę kwestię zwrócił uwagę także Andrzej Waśkiewicz:

Wbrew jego nazwie, w społeczeństwie indywidualistycznym nie żyją jednak indywidualiści, ale indywidua – wyemancypowane jednostki, podobne do siebie jak produkty masowej produkcji. Indywidualiści są w nim raczej nieliczni i uwikłani w nierówną walkę ze zobiektywizowaną kulturą, której stawką jest zachowanie własnej indywidualności⁵.

Spółeczeństwo indywidualistyczne budują osoby przyjmujące styl życia oraz związany z nim system wartości, który funkcjonuje w przestrzeni publicznej. Jednostka ma prawo do dokonywania własnych wyborów, jednak realizuje je w granicach

³ M. Jacyno, *Kultura indywidualizmu*, Warszawa 2007, s. 7.

⁴ Por. tamże, s. 8.

⁵ A. Waśkiewicz, *Obcy z wyboru. Studium filozofii aspołecznej*, Warszawa 2008, s. 26.

wyznaczanych przez obowiązującą modę. Zjawisko to możemy określić mianem „indywidualizmu dla mas”.

To tylko wybrane zagadnienia, które pokazują, że o ile możemy być zgodni co do głównych założeń indywidualizmu, o tyle wnikliwe badania uwidaczniają rozdźwięk między jego zwolennikami a przeciwnikami. Głównym celem tego artykułu będzie analiza staropolskiego zasobu słownictwa, dzięki któremu możliwe było nazwanie osób, cech oraz postaw określanych mianem indywidualnych.

Przejawy indywidualizmu – perspektywa historyczna

Pojęcie INDYWIDUALIZM nie istniało w epoce średniowiecznej – system akcentujący rolę jednostki w społeczeństwie również jest rezultatem późniejszych przemian. Co więcej, sama historia z reguły pojmowana jest jako szereg bezosobowych, masowych procesów, w których na jednostce ciąży piętno anonimowości. Historycy, antropolodzy, kulturoznawcy tworzą ogólny obraz całych epok – w ten sposób na kartach historii funkcjonują człowiek wieków średnich, oświecenia, romantyk, pozytywista czy przedstawiciel okresu wojny. Gdy myślimy o *człowieku średniowiecznym*, przed oczyma pojawia się jednostka będąca typowym przedstawicielem swojej epoki. To rodzaj uproszczenia polegający na wysunięciu na plan pierwszy cech wspólnych, charakterystycznych dla ludzi z danego okresu na podstawie zachowanych przekazów źródłowych. Historycy dostrzegają jednak potrzebę „dookreślenia” zarysowanego w ten sposób obrazu. Jak zauważa Aleksander Gieysztor:

Konieczna wydała się przeto inna także działka nauki historycznej. Zdzierając, gdzie tylko możliwe, zasłonę anonimowości, staramy się pokazać indywidua i grupy ludzkie różnej miary, przywoływać je pamięci jako naszych poprzedników na globie ziemskim, a to w najszerszej skali badania ich psychiki i zachowań społecznych, progów ich świadomości i mentalności⁶.

⁶ A. Gieysztor, *Homo mediaevalis*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski, Warszawa 1997, s. 5.

Informacje dotyczące życia jednostek zawarte w przekazach źródłowych są niezwykle cenne, zwłaszcza dla historyków, podobnie jak ich język dla lingwistów.

Jednostka ludzka w leksyce średniowiecznej

Wśród wyrazów zawartych w polskich tekstach średniowiecznych⁷ istnieje grupa wyraźnie wskazująca na podmiotowość człowieka. Są to leksemy akcentujące odrębność jednostki od innych, a także przypisujące jej indywidualne cechy. Odnaleźć można formy typowe dla tego okresu, jak również postaci leksykalne, których znaczenia pod wpływem rozwoju historycznego ulegały przeobrażeniom semantycznym. Punktem wyjścia do rozważań nad indywidualizmem będzie średniowieczne słownictwo dotyczące jednostki, a także leksemy wskazujące na właściwą człowiekowi naturę.

Indywidualizm wywodzi się od łacińskiego wyrazu *individuum*, który *Słownik kościelny łacińsko-polski* Alojzego Jougana tłumaczy jako: 1. 'coś niepodzielnego, najmniejsza, niepodzielna częśćka, atom'; 2. 'osobnik, jednostka'⁸. W języku polskim leksem *individuum* pojawił się już w XVI wieku, w SPXVI odnotowany został w drugim z wymienionych znaczeń. Badania nad jego historią prowadziła między innymi Danuta Buttlerowa, która wykazała, że jeszcze w XIX-wiecznych tekstach był on równoważny wyrazowi *jednostka*⁹. Współcześnie nie są to formacje synonimiczne, wyraz *individuum* zmienił swoją barwę emocjonalną i uległ degradacji znaczeniowej. W USJP znaczenie ogólne leksemu *individuum* jako 'jednostka' zostało opatrzone kwalifikatorem *książkowe*, co świadczy o tym, że wyraz ten ma charakter nacechowany. Co więcej, drugie z wykształconych znaczeń określone jest jako *lekceważące* albo *pogardliwe* i nie wskazuje na neutralną osobę, lecz na osobnika pod pewnym względem podejrzanego.

⁷ Określenie „polskie teksty średniowieczne” stosuje się do zabytków, które powstawały od XII do końca XV wieku.

⁸ A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Warszawa 1992.

⁹ Por. D. Buttler, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa 1978, s. 145.

U podwalin indywidualizmu leży człowiek traktowany jako jednostka, dlatego warto baczniej przyjrzeć się określeniom z tego zakresu odnotowanym w dobie średniowiecznej. Pojęcie *jednostki* nie było jeszcze znane XV-wiecznym użytkownikom języka staropolskiego. Istniał już wprawdzie leksem *istota*, lecz miał inne znaczenie – był to termin typowo prawniczy określający ‘poświadczenie, stwierdzenie, umacnianie aktu prawnego, złożenie oświadczenia, czynność poświadczającą’ lub ‘dowód uprawnienia’ (Sstp). Jego staropolskim odpowiednikiem była natomiast *bytność* ‘byt, istnienie, istota’ (Sstp). Do końca XV wieku w słownictwie staropolskim pojawiły się także wyrazy *człowiek*, *persona* oraz *osoba*. Losy pary wyrazowej *osoba* i latynizmu *persona* śledziła D. Buttlerowa¹⁰. Badaczka zauważyła, że od XV do XIX wieku włącznie miały one charakter neutralny, dopiero w późniejszym okresie wyraz *persona* nabrał ironicznego zabarwienia.

W Sstp odnotowano cztery znaczenia *osoby* jako: 1. ‘zespół czyichś istotnych cech, to co w podmiocie istotne, niezmiennie wbrew pozornej zmienności’; 2. ‘jednostka ludzka’; 3. ‘zewnątrzny kształt’; 4. ‘gatunek, rodzaj’ (Sstp). Zestawiając te definicje słownikowe z odpowiadającymi im współczesnymi opisami leksykografów, zauważyć można pewną zmianę. W USJP została podana ogólniejsza definicja *osoby* jako ‘jednostka ludzka, człowiek, postać’ (USJP). Poza tym znaczeniem odnotowano także użycie tej formy jako nazwy kategorii gramatycznej czasowników, a także jako określenie postaci w utworze literackim. Z kolei w WSJP użyto sformułowania ‘konkretny człowiek – istota żywa’ (WSJP). Co ciekawe, średniowieczny materiał leksykalny należący do kategorii znaczeniowej CZŁOWIEK został opisany przez leksykografów pracujących nad Sstp w sposób wielowymiarowy, akcentujący cechy fizyczne i psychiczne. Wydaje się, że jednym z powodów jest ujawniająca się w tekstach źródłowych myśl średniowieczna. Koncepcje filozoficzne doby staropolskiej dotyczące człowieka zostały uwiecznione w przekazach, z którymi ściśle korespondują opracowane definicje słownikowe. Współczesne słowniki zawierają bardzo lakoniczne opisy, ich autorzy nie zagłębiają się w kwestie natury ludzkiej. Być może jest to związane z tendencją sygnalizowaną przez Alaina Renauta, który mówił o redukcji ludzkiej istoty po pojawieniu się indywidualizmu,

¹⁰ Por. tamże, s. 146.

kładącego nacisk na różnice między ludźmi niedające się sprowadzić do wspólnego mianownika¹¹.

W średniowieczu wiele określeń jednostki ludzkiej miało charakter neutralny (m.in. *człowiek*, *osoba*, *persona*, *pogłowie*), jednak na przestrzeni wieków niektóre z ich kontynuantów leksykalnych uległy procesowi degradacji znaczeniowej. Poza wspomnianą wcześniej *personą* warto przywołać także odnotowany w Sstp wyraz *pogłowie*, który w XV wieku był używany w odniesieniu do ludzi. Z biegiem czasu jego znaczenie zostało sprowadzone wyłącznie do określenia ogółu zwierząt.

W okresie staropolskim swoje miejsce w systemie leksykalnym miały także nazwy osób wyróżniających się na tle średniowiecznego społeczeństwa oraz czynów, które były uważane za nietypowe. Bardzo wcześnie, bo już w XV wieku funkcjonował leksem *dziwak* będący podobnie jak dzisiaj określeniem człowieka osobliwego, dziwaczego. Znane są również wyrazy wskazujące na jednostki w sposób jednoznacznie pozytywny wyróżniające się na tle innych, na przykład *obraniec*, czyli 'ktoś, kogo wyróżniono, wybrano spośród wielu, wybraniec; przewyższony 'wyróżniający się, szlachetny' (Sstp).

Indywidualista – odrębny, inny

Teresa Michałowska, omawiając staropolskie systemy filozoficzne, stwierdziła:

Fakt bycia człowieka (jako bytu konkretnego) całością złożoną z niematerialnej i nieśmiertelnej duszy oraz materialnego i śmiertelnego ciała, a więc złożeniem formy i materii, wyróżnia gatunek ludzki spośród wszystkich innych gatunków istot żywych¹².

Poza znaczeniem ogólnym – 'człowiek', zwracano zatem uwagę na wrodzone cechy jednostki – istotę, naturę, a także właściwe jej cechy zewnętrzne – czyli także cechy indywidualne.

Kwestia podmiotowości człowieka uwidaczniająca się w leksyce staropolskiej jest niezwykle ważna w kontekście rozważań

¹¹ Por. A. Renaut, *Era jednostki. Przyczynek do historii podmiotowości*, przekł. D. Leszczyński, Wrocław 2001, s. 66.

¹² T. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 2003, s. 23.

nad indywidualizmem, jednak jak zauważa A. Renaut, tych pojęć nie można z sobą utożsamiać. W swej pracy *Era jednostki* wyraźnie różnicuje je, przypisując im atrybuty – pierwszemu z nich autonomię, drugiemu zaś niezależność. Jak zauważa:

jednostka jest prawdopodobnie tylko zanikającą postacią podmiotu, indywidualizm zaś zanikającym momentem humanizmu, który pozbawiony został samej swej istoty¹³.

Wspomniane wątpliwości dotyczą systemów filozoficznych wykształconych w czasach późniejszych niż średniowieczne. Znamienne jest jednak to, że w leksyce staropolskiej można uchwycić ów pierwiastek (istotę), który miał ulec późniejszemu zanikowi. Przykładami reprezentacji leksykalnych z tego zakresu są *inność* czy *istnienie* 'to, co w bycie istotne, główne'; *istność*, *istność* 'to co w bycie istotne, główne, także sam byt'; czy należące do jednej rodziny wyrazowej: *podstata*, *podstatność* czy *podstawa* oznaczające 'zespół istotnych cech, to co w podmiocie istotne, niezmiennie' (Sstp).

„Indywidualnie” oznacza także samodzielne działanie, tu wymienić można przykłady takich leksemów jak: *jeden* 'sam, bez udziału innych, sam jeden' oraz *jednace*, *pojedyńkiem*, *pokopicie* czy *obłaszcze*, które oznaczały działanie pojedynczo, osobno (por. Sstp). Jednak aby określić kogoś mianem indywidualisty, potrzeba czegoś więcej. Zasadniczym punktem jest samodzielne myślenie oparte na własnych przekonaniach, czyli wypracowanie niezależności intelektualnej. Współcześnie nadal żywe pozostaje przeświadczenie o niskim potencjale intelektualnym doby średniowiecznej, mimo że bogactwo tej kultury zostało docenione przez wielu badaczy. Jak zauważa Anna Skoczek:

Średniowiecze stało się w potocznym użyciu synonimem ciemnoty i zacofania. Do dziś na wskazanie tradycyjnego czy niepopularnego sposobu myślenia mówi się „średniowieczne myślenie”¹⁴.

Pejoratywne konotacje leksemu *średniowiecze* zostały odnotowane przez autorów WSJP, gdzie poza nazwą epoki historycznej

¹³ A. Renaut, *Era jednostki. Przyczynek do historii podmiotowości*, dz. cyt., s. 66.

¹⁴ A. Skoczek, *Wprowadzenie*, w: *Średniowiecze. Historia literatury polskiej*, red. A. Skoczek, Bochnia – Kraków – Warszawa 2006, s. 7.

jest to także określenie ciemnoty – przestarzałych poglądów. Do jego synonimów autorzy hasła zaliczają: *ciemnogród*, *ciemnotę*, *ignorancję*, *obskurantyzm*, *wsteczność*, *zacołanie* czy *zapóźnienie* (por. WSJP). W okresie średniowiecza nie brakowało jednak w Polsce osób o szerokich horyzontach, a w języku przykładów określeń ludzi mądrych, obdarzonych inteligencją. Wiele miejsca poświęcano także samodzielnemu myśleniu. W Sstp odnotowano między innymi przykłady takich określeń jak *myśliwy* w znaczeniu ‘myślący, rozmyślający o czymś, skupiony, uważny’ czy *myślący* ‘człowiek myślący o czymś, troszczący się o coś’¹⁵ (Sstp). Znamienne jest to, iż myślenie o sobie samym było odbierane negatywnie. Potwierdzeniem tego może być rozwój semantyczny leksemu *wielkomyślność* i jego formy pochodnej – przymiotnika *wielkoumyślny*. Pierwsze z rozwiniętych w okresie średniowiecza znaczeń tych wyrazów zwracało uwagę na wielkoduszność i wspaniałomyślność danego człowieka, z kolei drugie akcentowało takie cechy jak pewność siebie, wielkie mniemanie o sobie czy zbytne myślenie o sobie (por. Sstp). Taka postawa mogła zostać odebrana jako przejaw egoizmu i zarozumiałości, podobny mechanizm możemy zaobserwować w przypadku indywidualizmu, który również kładzie nacisk na potrzeby i prawa człowieka jednostkowego, przez co nabiera negatywnych konotacji.

Indywidualizm – wykraczanie poza normy społeczne

Kolejny punkt rozważań nad indywidualizmem stanowić będzie kwestia przekraczania norm społecznych. Pierwiastkiem, który umożliwia człowiekowi dokonywanie indywidualnych wyborów, jest wolna wola. Dla przedstawicieli chrześcijańskiego średniowiecza zagadnienie to również stanowiło element doktryny wiary, dlatego w ich słowniku nie brakowało słownictwa woliowego. Przykładami takich leksemów są na przykład: *dobrowoleństwo* ‘nieprzymuszona chęć, wolna wola, swoboda decyzji’; ‘wolność, swoboda’; ‘prawo czy mienie suwerenne’; *dobrowolnie* ‘z własnej woli, chętnie, bez przymusu’; ‘samorodnie, samo z siebie’; ‘bez przeszkód, swobodnie’; *dobrowolność* ‘wolna wola,

¹⁵ Artykuł poświęcił im K. Knapik, *Myśliciel i myśliwy. Myśl i namysł. Dawne nominacje w polu pojęć epistemicznych*, „Kwartalnik Językoznawczy” 2011/2 (6).

swoboda decyzji'; *mieć* 'mieć zamiar, chcieć'; 'móc' (Sstp). Religia uznająca suwerenność człowieka stworzonego na obraz i podobieństwo Stwórcy nadawała mu prawa, jednocześnie wyznaczała granice, w których mogły być realizowane. Jak zauważa Tadeusz Ulewicz:

Charakterystyczny dla tej epoki jest teocentryzm, głoszący, że Bóg jest najwyższą wartością i pozostaje w centrum zainteresowań. Bóg jest źródłem porządku, także społecznego¹⁶.

System hierarchiczny średniowiecznego społeczeństwa regulował życie jednostki, wyznaczając jej miejsce w zbiorowości oraz określając wynikające z tego zobowiązania. W słownictwie staropolskim odnaleźć można także grupę wyrazów będących nazwami osób wykraczających poza ustalone normy, a także przypadki określeń czynności związanych z przekraczaniem granic. Można do nich zaliczyć leksemy *dopuszczać się* 'dopuszczać się, popełniać'; *dopuszczający się* 'występny'; *dotknąć* 'naruszyć, urazić'; *dowinić się* 'zawinić, dopuścić się czegoś, popełnić'; *dowiniony* 'winny'; *kazić się* 'naruszać, łamać, przekraczać'; 'niweczyć, odrzucać' czy wyrażenie *działać naprzeciw czemuś* 'wykraczać przeciw czemuś' (Sstp). Wśród haseł z tej grupy często odnaleźć można odniesienia do winy i kary, co świadczy o silnym wartościowaniu, a nawet piętnowaniu postaw wykraczających poza ramy średniowiecznej normy społecznej. Przykładami nazw określających jednostki występujące przeciw zasadom religijnym był *odszczepieniec* lub *kacierz* 'odstępca religijny, herezyk, niewierny' (Sstp). Innymi przykładami są *winny* 'taki który przekracza prawo świeckie, który nie stosuje się do nakazów i zakazów religijnych' oraz *winowaciec* 'ten kto przekracza prawo świeckie lub nie stosuje się do nakazów i zakazów religijnych'; *odwrotnik* 'człowiek wprowadzający zamieszanie, niepokój, wicherzyciel' (Sstp). Staropolskie leksemy odnotowane w Sstp pokazują, że próby łamania norm obyczajowych i religijnych były karane między innymi wykluczeniem buntującej się jednostki poza obręb grupy społecznej czy religijnej.

Podsumowanie

Choć samo pojęcie INDYWIDUALIZMU jeszcze nie istniało w średniowieczu, gdyż jest wytworem rozwoju myśli późniejszych epok, to jednak w okresie tym można zauważyć pewne mechanizmy typowe dla tego zjawiska. Średniowieczny zasób leksykalny pokazuje, że postawy indywidualne były obecne także w języku. W artykule tym przedstawiono przykłady staropolskich wyrazów, które stanowią bazę wyjściową do poruszenia zagadnień dotyczących człowieka jednostkowego, obdarzonego właściwą sobie naturą.

Średniowieczne indywidua zostały utrwalone na kartach historii w przekazach źródłowych, dzięki czemu nie są anonimowe. Czas zdaje się działać na niekorzyść indywidualizmu, gdyż pewne rysy blakną wraz z jego upływem, a osoby, które przechodzą do historii, często zostają zredukowane do zaledwie kilku cech. Nie jest on jednak w stanie wymazać wspomnienia o indywidualistach, gdyż pamięć o nich jest utrwalona między innymi w języku.

BIBLIOGRAFIA

- Buttler D., *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1978.
- Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1997.
- Elias N., *Spółeczeństwo jednostek*, przekł. J. Stawiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Gieysztor A., *Homo mediaevalis*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1997.
- Jacyno M., *Kultura indywidualizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1992.
- Knapik K., *Myśliciel i myśliwy. Myśl i namysł. Dawne nominacje w polu pojęć epistemicznych*, „Kwartalnik Językoznawczy” 2011/2 (6).
- Michałowska T., *Średniowiecze*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- Reber A.S., Reber E.S., *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.
- Renaut A., *Era jednostki. Przyczynek do historii podmiotowości*, przekł. D. Leszczyński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2001.

- Skoczek A., *Wprowadzenie*, w: *Średniowiecze. Historia literatury polskiej*, Wydawnictwo SMS, red. A. Skoczek, Bochnia – Kraków – Warszawa 2006.
- Średniowiecze. Historia literatury polskiej*, red. A. Skoczek, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa 2006.
- Ulewicz T., *Wstęp*, w: *Średniowiecze. Historia literatury polskiej*, red. A. Skoczek, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa 2006.
- Wańkiewicz A., *Obcy z wyboru. Studium filozofii społecznej*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2008.

WYKAZ SKRÓTÓW:

- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964.
- SJPSzym – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, t. VIII 1974; t. XI 1978.
- Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I-XI, IJP PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953-2002.
- SW – tzw. *Słownik warszawski, Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. II, Warszawa 1902.
- SWil – tzw. *Słownik wileński; Słownik języka polskiego*, A. Zdanowicz i in., Wilno 1861.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1-4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2007, <<http://www.wsjp.pl>>.